

ZARYS SYTUACJI PRAWNEJ KOŚCIOŁA KATOLICKIEGO W POLSCE PRZEDROZBIOROWEJ

Przyjęcie chrztu przez księcia Mieszka I w roku 966 spowodowało włączenie Polski jako już zorganizowanego państwa w krąg chrześcijańskich narodów Europy, której religijnym i duchowym przywódcą był wówczas papież. Ten fakt wiązał państwo polskie ze Stolicą Apostolską przez długie lata nie tylko w dziedzinie religijnej, lecz także w sprawach politycznej. Chrystianizacja Polski ukształtowała w niej nową sytuację, Kościół bowiem stawał się w niej obecny, a swą działalnością wpływał na duchową przemianę ludności naszego kraju. Nowa sytuacja rodziła jednak wiele nowych problemów, które domagały się uregulowań prawnych wydawanych przez władzę państwową lub kościelną. Na kanwie tych działań prawnych zostały wydane postanowienia określające stosunek państwa do Kościoła i jego sytuację prawną w ówczesnej Polsce.

Zagadnienie niniejsze nie ma wszechstronnego i zupełnego opracowania w naszej literaturze prawnohistorycznej, chociaż jest wiele monografii dotyczących niektórych problemów wchodzących w zakres tego tematu. To było powodem skłaniającym do napisania tegoż artykułu ilustrującego przynajmniej zarys tego bogatego zagadnienia, które wymaga obszerniejszej monografii.

Podstawę źródłową do niniejszego artykułu stanowią zarządzenia papieskie zebrane przez C. Coquelinesa¹ i A. Theinera². Uchwały zaś soborów są zamieszczone w zbiorze wydanym przez J. D. Mansiego³. Nie można było pominąć przepisów prawa kanonicznego, które obowiązywały w Kościele w tym okresie⁴. Normy prawne wydane przez władze Kościelne w Polsce są

¹ *Bullarium ac privilegiorum ac diplomatum romanorum pontificum amplissima collectio*. T. 5 cz. 1, 3, 4, 5. Ed. C. Coquelines. Romae 1751-1755 (skrót – *Bullarium*).

² *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia*. T. 1, 2. Ed. A. Theiner. Romae 1862 (skrót – VMPL).

³ *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio* Ed. J. D. Mansi. Vol. 22. Venetiis 1778 (Graz 1961) (skrót – Mansi).

⁴ *Corpus iuris canonici*. T. 1-3. Ed. A. Friedberg. Lipsiae 1881.

zawarte w statutach wieluńsko-kaliskich Mikołaja Trąby⁵, a uchwały synodów są zebrane przez Z. Chodyńskiego i E. Likowskiego⁶. Ważną rolę w tej dziedzinie spełniały konstytucje sejmowe i edykty królewskie oraz inne postanowienia władz państwowych mieszczące się w *Volumina legum*⁷ i *Corpus iuris polonici*⁸.

I. ZWIERZCHNOŚĆ STOLICY APOSTOLSKIEJ NAD POLSKĄ

Pierwszym wydarzeniem, które miało znaczny wpływ na kształtowanie się stosunków między państwem a Kościołem, było oddanie Polski przez księcia Mieszka I i jego żonę Odę oraz dwóch synów w opiekę Stolicy Apostolskiej. Akt ten dokonał się między rokiem 985 a 992. Mówi o tym wydarzeniu dokument, zwany *Dagome iudex*, który jest znany ze streszczenia sporządzonego dopiero w XI w.⁹ Historycy przyjmują, iż mocą tegoż aktu papież nabywał zwierzchnictwo nad Polską, a ona stawała się krajem podległym Stolicy Apostolskiej. Natomiast trudno jest ustalić granice uprawnień i zobowiązań wynikających z tegoż układu. Wielu historyków wyraża opinię, iż opłacanie przez Polskę świętopietrza było zobowiązaniem wynikającym z oddania Polski w opiekę Stolicy Apostolskiej. Natomiast papież wykorzystywał swe uprawnienia w stosunku do państwa polskiego przez ingerencję w jego wewnętrzne sprawy, np. zatwierdzenie testamentu Bolesława Krzywoustego, łagodzenie sporów między skłóconymi książętami dzielnicowymi. Dodać tutaj trzeba, iż oddanie Polski w opiekę Stolicy Apostolskiej nie miało charakteru religijnego i nie mieściło się w ramach przepisów prawa kanonicznego, lecz było zbliżone do układów międzynarodowych zawieranych na kanwie prawa lennego¹⁰. Aczkolwiek dokument zawiera wiele niejasności

⁵ *Statuty synodalne wieluńsko-kaliskie Mikołaja Trąby z r. 1420. Z materiałów przysposobionych przez B. Ulanowskiego*. Wyd. J. Fijałek, A. Vetulani. Kraków 1951 (skrót – *Statuty Mikołaja Trąby*).

⁶ *Decretales summorum pontificum pro Regno Poloniae et constitutiones synodorum provincialium et dioecesanorum ad summam collectae, per Z. Chodyński et Ed. Likowski editae cura et studio*. T. 2. Posnaniae 1882 (skrót – *Decretales*).

⁷ *Volumina Legum. Prawa konstytucyjne i przywileje Królestwa Polskiego*. T. 1-8. Wyd. J. Ohryzka. Petersburg 1859-1860; T. 9. Kraków 1889 (skrót – *VolLeg*).

⁸ *Corpus iuris polonici. Sectiones privilegia, statuta, constitutiones, edicta, decreta, mandata Regnum Poloniae spectantia*. T. 3-4. Ed. O. Balzer. Kraków 1905-1910 (skrót – *CIP*).

⁹ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*. Wyd. J. Zakrzewski. T. 1. Poznań 1867 nr 2 s. 3. (skrót – *KDWkpl*); *Kodeks dyplomatyczny Śląska. Zbiór dokumentów i listów dotyczących Śląska*. T. 1: obejmujący lata 971-1204. Wyd. K. Maleczyński. Wrocław 1952 nr 2 s. 3-9.

¹⁰ W. Abraham. *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy XII w.* Wyd. 3. Poznań 1962 s. 123; G. Labuda. *Studia nad początkami państwa polskiego*. T. 2. Poznań 1988 s. 240-264; B. Kurbisówna. *Dagome iudex. Studium krytyczne*. W: *Początki państwa pol-*

dotyczących imienia władcy, obszaru państwa, jego granic i nazw geograficznych, to jednak jego istota nie budzi wątpliwości, iż książę, oddając państwo w opiekę Stolicy Apostolskiej, zmierzał do politycznego zbliżenia do niej, by uniezależnić się od ingerencji cesarskiej¹¹. Ta linia polityczna była kontynuowana przez następcę Mieszka I – Bolesława Chrobrego, który uniezależnił Kościół w Polsce od arcybiskupa magdeburgskiego przez utworzenie metropolii kościelnej w Gnieźnie.

II. ORGANIZACJA ADMINISTRACJI KOŚCIELNEJ

Po przyjęciu chrztu przez Mieszka I w roku 966 utworzono w 968 r. pierwsze biskupstwo misyjne w Poznaniu obejmujące swą władzą całą ówczesną Polskę¹². W roku 1000 na odbywającym się zjeździe gnieźnieńskim cesarz Otton III i Bolesław Chrobry powołali do istnienia metropolię gnieźnieńską z arcybiskupem Gaudentym na czele, jednocześnie utworzono jej trzy sufraganie: w Kołobrzegu, Krakowie i Wrocławiu. Równocześnie zachowano diecezję poznańską, choć bardzo okrojona pod względem terytorialnym¹³. W latach późniejszych powstawały nowe diecezje: w Płocku w 1075 r.¹⁴, we Włocławku w 1123 r.¹⁵, w Lubuszu w 1123 r.¹⁶ Bolesław Krzywousty wystarał się o erygowanie diecezji w Wolinie w 1133 r., której siedziba została przeniesiona w 1188 r. do Kamienia Pomorskiego¹⁷, bowiem diecezja kołobrzaska przestała już istnieć. W 1243 r. zostały założone diecezje: chełmińska, która była podporządkowana arcybiskupowi gnieźnieńskiemu, warszawska, pomezkańska i sambijska jako sufraganie metropolii ryskiej¹⁸.

Po przyłączeniu do Polski Rusi Czerwonej przez Kazimierza Wielkiego utworzono na tych ziemiach kilka diecezji katolickich. Otóż nową metropolią powstałą w Haliczu w 1375 r., w 1412 r. przeniesiono do Lwowa. Sufra-

skiego. *Księga tysiąclecia*. Pod red. K. Tymienieckiego. T. 1: *Organizacja polityczna*. Poznań 1962 s. 363-419. Na s. 419-422 Autorka wylicza 71 opracowań dotyczących tegoż dokumentu.

¹¹ Abraham, jw. s. 125.

¹² Tamże s. 112-116; J. Nowacki. *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*. Poznań 1964 s. 1-40.

¹³ Abraham, jw. s. 126-132; *Kronika Thietmara*. Poznań 1953 s. 208.

¹⁴ Abraham, jw. s. 147-148; Ks. W. Góralski. *Kapituła katedralna w Płocku XII-XVI w. Studium z dziejów organizacji prawnej kapituł polskich*. Płock 1979 s. 37-38.

¹⁵ B. Kumor. *Granice metropolii i diecezji polskich 966-1932*. Lublin 1969 s. 89-99.

¹⁶ Abraham, jw. s. 151 przyp. nr 159.

¹⁷ *Monumenta Poloniae historica*. Wyd. A. Bielowski Lwów 1872. T. 2 s. 18 przyp. n 2. Kumor. *Granice metropolii* s. 51; J. Walicki. *Przynależność metropolitalna biskupstwa kamieńskiego i lubuskiego na tle rywalizacji Magdeburga i Gniezna*. Lublin 1960 s. 1-145.

¹⁸ VMPL T. 1 nr 76 s. 36; Zob. Kumor. *Granice metropolii* s. 42-46, 160-172.

ganiami metropolii lwowskiej były diecezje: przemyska – założona w 1342 r., chełmska – 1371 r. włodzimierska – 1358 r., a w 1371 r. powstało biskupstwo w Serecie¹⁹. W roku zaś 1378 utworzono biskupstwo kamienieckie, a w 1405 r. kijowskie²⁰.

Zawarcie unii Litwy z Polską było okazją do powstania nowych biskupstw na terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego. W roku 1388 utworzono biskupstwo w Wilnie, a w 1417 r. w Miednikach. Diecezja smoleńska powstała w 1636 r. a mohylewska w 1763 r. Te diecezje wraz z biskupstwem inflanckim, założonym w 1585 r., podlegały metropolii gnieźnieńskiej²¹.

Utworzenie drugiego arcybiskupstwa w Polsce w XIV wieku wywołało wiele nowych problemów dotyczących niektórych uprawnień, np. koronowanie głów monarszych. Sprawa została rozstrzygnięta na Soborze w Konstancji w 1417 r., kiedy arcybiskup Mikołaj Trąba otrzymał godność prymasa Polski, wyprzedzając przez to arcybiskupa lwowskiego²².

Po zawarciu unii Kościoła katolickiego w Polsce z Kościołem prawosławnym w Brześciu w roku 1596 powstał na ziemiach Polski nowy obrządek – greckounicki – posiadający własną administrację kościelną. Metropolia Kościoła greckounickiego znajdowała się w Kijowie, diecezje zaś podlegające jej: w Połocku, Smoleńsku, Chełmie, Lwowie, Łucku, Pińsku, Przemyślu i Włodzimierzu. Było też odrębne biskupstwo ormiańskie we Lwowie powstałe w pierwszej połowie XVII wieku²³.

Diecezje dzieliły się na mniejsze jednostki administracyjne, zwane archidiaconatami²⁴, te zaś rozpadały się na dekanaty, w skład których wchodziły

¹⁹ W. Abraham. *Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi*. Lwów 1904 s. 3-415; Tenże. *Początki arcybiskupstwa we Lwowie*. Lwów 1909 s. 1-63; Z. Kaczmarczyk. *Monarchia Kazimierza Wielkiego*. T. 2. Poznań 1947 s. 102-115; Kumor. *Granice metropolii (halickiej) lwowskiej w okresie przedrozbiorowym* s. 120-134.

²⁰ Kumor. *Granice metropolii* s. 134-151.

²¹ *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej (1387-1507)*. T. 1. Wyd. J. Fijałek i W. Semkowicz. Kraków 1948 nr 10 s. 20-22. Kumor. *Granice metropolii* s. 86-89, T. Długosz. *Z dziejów biskupstwa kijowskiego*. „Colectanea Theologica” 13:1932 s. 70-89; Tenże. *Z dziejów diecezji smoleńskiej*. Lwów 1937 s. 1-91; J. Fijałek. *Kościół Rzymsko-katolicki w Inflantach pod władztwem polskim. 1582-1772/1795*. „Kwartalnik Teologiczny Wileński” 1/2:1923/1924.

²² H. Likowski. *Powstanie godności prymasowskiej arcybiskupów gnieźnieńskich. Ustęp z dziejów hierarchii Kościoła polskiego*. „Przegląd Historyczny” 19:1915 s. 21-44, 154-190, 249-274; J. Nowacki. *De archiepiscopi gnesnensis dignitate ac prerogativa primatiali*. „Colectanea Theologica” 18:1937 s. 616-700.

²³ E. Likowski. *Historia unii Kościoła ruskiego z Kościołem rzymskim*. Poznań 1875; Ks. J. Ataman. *Geneza i zawarcie unii brzeskiej*. W: *Historia Kościoła w Polsce*. T. 1 cz. 2: *Do r. 1764*. Red. B. Kumor, Z. Obertyński. Poznań-Warszawa 1974 s. 261-292; Ks. T. Śliwa. *Kościół grekokatolicki w latach 1696-1764*. W: Tamże s. 459-481; Z. Obertyński. *Unia Ormian polskich*. W: Tamże s. 324-340; Tenże. *Kościół ormiański. Kryzysy XVIII wieku*. W: Tamże s. 478-481.

²⁴ R. Hube. *Antiquissimae constitutiones synodales provinciae gnesnensis [...]*. Petropoli

parafie²⁵. Nie podlegały zaś władzy biskupa klasztory męskie i żeńskie posiadające tzw. egzempcję i własną organizację²⁶.

III. OBSADZANIE URZĘDÓW KOŚCIELNYCH

Urzędy kościelne służyły celom duszpasterskim. Przy każdym z nich było kościelne beneficjum, które dawało utrzymanie dla duchownego piastującego urząd. Aczkolwiek obsadzanie urzędów należało do zakresu uprawnień władzy kościelnej, to jednak przy tym akcie brały udział także osoby świeckie²⁷. Otóż w Polsce od czasu utworzenia metropolii gnieźnieńskiej w roku 1000, polscy książęta i królowie wyznaczali na biskupstwa swoich kandydatów²⁸.

W okresie rozbicia dzielnicowego książę zwierzchni utracił swe uprawnienia, stając się władcą tylko swej dzielnicy. Wówczas obsadzanie stolic biskupich przejęły kapituły katedralne. Stało się to na początku XIII w. w diecezji krakowskiej²⁹. Praktyka wybierania biskupów przez kapituły katedralne trwała do czasu zjednoczenia państwa polskiego i umocnienia się władzy królewskiej. Już Kazimierz Wielki zmierzał do uzyskania wpływów na obsadę stanowisk biskupich, pragnąc przedstawić krakowskiej kapitule własnego kandydata³⁰. Sprawa ta osiągnęła punkt szczytowy za króla Kazimierza Jagiellończyka. Otóż po śmierci biskupa krakowskiego, Tomasza Strzemińskiego w 1460 r., król przedstawił kapitule własnego kandydata – Jana Gruszczyńskiego. Kapituła nie wyraziła zgody na tę kandydaturę i wybrała własnego kandydata – Jana Brzezińskiego. W czasie trwania sporu o obsadę stolicy biskupiej w Krakowie papież zamianował na ten urząd Jakuba z Sien-

1856 s. 3. Rozdział 3 statutów synodu prowincjonalnego odprawionego w Sieradzu w 1233 r. mówi o uprawnieniach archidiakonów. Podobnie stanowił synod prowincjonalny z 1279 r. Tamże s. 98-100; Zob. T. Silnicki. *Organizacja archidiakonatu w Polsce*. Lwów 1927.

²⁵ Hube, jw. s. 179. Statuty synodu prowincjonalnego z 1285 r. w rozdziale 40 mówiły o urzędzie dziekana: zob. Abraham. *Organizacja Kościoła* s. 189; M. Przybyłko. *Urząd dziekana w rozwoju historycznym*. „Prawo Kanoniczne” 5, 1/2:1962 s. 77-148; T. Silnicki. *Organizacja wewnętrzna diecezji: archidiakonaty, dekanaty*. W: *Historia Kościoła*. T. 1 cz. 1 s. 407-410; B. Kumor. *Parafie i szkolnictwo parafialne*. W: Tamże T. 1 cz. 1 s. 410-413; Tenże. *Powstanie i rozwój sieci parafialnej w Małopolsce południowej do końca XVI wieku*. „Prawo Kanoniczne” 3/4:1962 nr 5 s. 175-231; 3/4:1963 nr 6 s. 441-534.

²⁶ F. Bogdan. *Sprawa egzempcji benedyktynów w Polsce średniowiecznej*. „Nasza Przyszłość” 9:1959 s. 51-90; Abraham. *Organizacja Kościoła* s. 200.

²⁷ Ks. J. Grzywacz. *Nominacja biskupów w Polsce przedrozbiorowej*. Lublin 1960 s. 7-8.

²⁸ Abraham. *Organizacja Kościoła* s. 221-224; Grzywacz, jw. s. 16-21,

²⁹ J. Długossi. *Opera omnia cura A. Przeździecki edita*. T. 13. Cracoviae 1877 s. 181; Grzywacz, jw. s. 23-26.

³⁰ Grzywacz, jw. s. 31-48.

na. Wzniesiony konflikt trwał jednak dalej i biskup Jakub z Sienna musiał zrezygnować z urzędu na skutek królewskich represji o charakterze gospodarczym. Od tego czasu kapituły, wybierając biskupów, zawsze musiały uwzględniać królewskie życzenia dotyczące kandydata na urząd biskupi, jednak nominację zawsze przysyłała Stolica Apostolska³¹. Ingerencje monarchów w sprawę obsadzania stolic biskupich należy tłumaczyć tym, że biskupi byli nie tylko wysokimi dostojnikami kościelnymi, ale także w dobie monarchii stanowej wchodziłi do rady królewskiej, a po ukonstytuowaniu się sejm w 1493 r. weszli z urzędu do senatu³². Ponadto, zasiadając w izbie senatorskiej byli wybierani także do Rady Senatorów rezydującej przy królu³³. Niższe zaś duchowieństwo nie mogło pełnić żadnych urzędów państwowych ani zasiadać w izbie poselskiej prawdopodobnie dlatego, że do jego kręgu wchodziłi ludzie pochodzenia mieszczańskiego i chłopskiego pozbawieni tego rodzaju praw politycznych³⁴.

Proboszczowie otrzymywali nominacje na swe urzędy od miejscowego biskupa ordynariusza, lecz ich kandydatura była uzgadniana z patronem kościoła parafialnego. Uprawnienia i obowiązki patronalne najczęściej spoczywały na właścicielu ziemskim, który dał kościołowi uposażenie. Zatem mogła nim być osoba szlachecka lub panujący bądź instytucja kościelna³⁵.

IV. UPOSAŻENIE KOŚCIOŁA W POLSCE

Kościół, prowadząc swą działalność religijną i społeczną na terenie Polski, czynił to opierając się na posiadanym majątku w formie zabudowań czy też nieruchomości ziemskich. Ziemia, która stanowiła uposażenie biskupstw, kapituł i wielu zamożnych klasztorów, pochodziła z nadań panujących władców lub zamożnych rodów. Parafie zaś i inne mniej znaczące instytucje kościelne posiadały ziemię nadaną przez fundatorów, którzy budując kościół w swych posiadłościach także dawali mu uposażenie.

Proboszczowie posiadali niewielkie gospodarstwa rolne o powierzchni 1-2 łanów. Były one uprawiane przy pomocy rąk najemnych lub poddanych

³¹ Tamże s. 49-52, 79-134; Długoski, jw. s. 290-338.

³² S. Kutrzeba. *Skład sejmu polskiego 1493-1793*. „Przegląd Historyczny” 2:1906 s. 43-76, 179-202, 309-341; *Akta unii Polski z Litwą 1385-1791*. Wyd. S. Kutrzeba, W. Semkowicz. Kraków 1932 s. 373.

³³ VolLeg. T. 2 s. 818, T. 5 s. 451.

³⁴ A. Pawiński. *Dzieje ziemi kujawskiej oraz akta historyczne do nich służące*. T. 1. Warszawa 1888 s. 4.

³⁵ W. Abraham. *Początki patronatu w Polsce*. Lwów 1889 s. 1-52; Z. Kaczmarszyk. *Monarchia Kazimierza Wielkiego*. T. 2. Poznań 1947 s. 97-101.

ludzi, a pozyskiwane z nich płody rolne stanowiły część proboszczowskich dochodów³⁶. Ponadto proboszczowie z tytułu pracy duszpasterskiej pobierali od ludności dziesięcinę z pól należących do oznaczonych wiosek, miasteczek i folwarków. Była ona uiszczana w formie naturalnej, tzw. wytyczna lub snopowa, bądź tzw. małdratowa, świadczona w czystym ziarnie w ilości określonej przez umowę. Trzecim rodzajem dziesięciny była dziesięcina pieniężna³⁷.

Największe posiadłości były w rękach arcybiskupa gnieźnieńskiego, liczyły około 330 wiosek i 11 miast³⁸, biskupstwo zaś krakowskie posiadało 225 wiosek całych i 17 w części oraz 11 miast³⁹, kujawskie – 183 wioski i 3 miasta⁴⁰, poznańskie – 84 wioski i 8 miast⁴¹, pozostałe biskupstwa były słabiej uposażone, lecz kapituły katedralne w Gnieźnie, Krakowie i w innych miejscowościach stanowiły zamożne instytucje kościelne⁴². Także wiele klasztorów benedyktyńskich, cysterskich i norbertańskich miało rozległe posiadłości liczące po kilkadziesiąt wsi⁴³. Gospodarka w tychże posiadłościach była prowadzona systemem folwarcznym. Zakonnicy część ziemi kościelnej uprawiali na własny użytek. Z tego tytułu uiszczali na rzecz dworu daniny w naturze oraz odrabiali pańszczyznę na kościelnych folwarkach. Płody rolne zebrane na folwarku stanowiły dochód beneficjanta⁴⁴. Proboszczowie posiadali mniejsze gospodarstwa, stąd ich dochody były znacznie niższe⁴⁵.

Przechodzenie majątków szlacheckich do rąk kościelnych zostało zahamowane konstytucją sejmową z 1510 r., która ograniczyła nabywanie nieru-

³⁶ J. Nowacki. *Księga uposażeń diecezji poznańskiej z r. 1510*. Poznań 1950; J. Długoski. *Liber beneficiorum diocesis cracoviensis*. Ed. A. Przeździecki. T. 2. Cracoviae 1863.

³⁷ Z. Kaczmarczyk. *Ciężary ludności wiejskiej i miejskiej na prawie niemieckim w Polsce XIII i XIV w.* „Przegląd Historyczny” 9:1910 nr 2 s. 144-160, nr 3 s. 288-311; M. Wyszynski. *Ze studiów nad historią dziesięciny w Polsce średniowiecznej*. Cz. 1: *Czasy Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego*. Lwów 1929 s. 1-141.

³⁸ J. Warężak. *Rozwój uposażenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego z uwzględnieniem stosunków gospodarczych w XIV i XV wieku*. Lwów 1929 s. 137-153. S. Inglot. *Rozwój latyfundiów arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do połowy XVIII wieku*. Poznań 1955 s. 16.

³⁹ S. Inglot. *Stan i rozmieszczenie uposażenia biskupstwa krakowskiego w połowie XV wieku*. Lwów 1926 s. 66.

⁴⁰ *Inwentarz dóbr i dochodów biskupstwa wrocławskiego z r. 1534*. Wyd. B. Ulanowski. Kraków 1910 s. 183.

⁴¹ *Inwentarz dóbr i dochodów biskupów poznańskich z r. 1564*. Wyd. E. Długopolski. Kraków 1939 s. 274-300.

⁴² *Relacje nuncjusów apostolskich i innych osób w Polsce od roku 1548-1690*. T. 1. Wyd. J. Albertandy. Paryż 1846 s. 162-163.

⁴³ J. Długoski. *Liber beneficiorum*. T. 3. Cracoviae 1864 s. 1-24, 84-25, 104-110, 279-298.

⁴⁴ Tamże T. 1 s. 7, 631-632; Warężak, jw. s. 112; *Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski*. Wyd. F. Piekosiński. T. 5. Poznań 1908 nr 229 s. 220-223, nr 527, s. 516-525.

⁴⁵ *Księga dochodów beneficjów diecezji krakowskiej z r. 1529* (tzw. *Liber retaxationum*). Wyd. Z. Leszczyńska-Skrętowa. Kraków–Wrocław–Warszawa 1968 s. 3-470.

chomości ziemskich przez instytucje kościelne na drodze cywilnoprawnej⁴⁶. W roku zaś 1635 sejm postanowił, iż każda osoba wstępująca do klasztoru winna posiadany majątek przekazać najbliższemu krewnym w zarząd. To postanowienie zostało powtórzone na sejmie w roku 1768⁴⁷. Po kasacie zakonu jezuitów na ziemiach polskich na mocy postanowienia sejmu z 1773 r. jego nieruchomości przeszły na rzecz Komisji Edukacji Narodowej powołanej w tym czasie⁴⁸. Sejm Czteroletni postanowił przejąć dobra biskupa krakowskiego i przeznaczyć je na fundusz zwiększenia liczby wojska. Posiadłości innych biskupów też miały być przekazywane na wojsko, lecz dopiero wtedy, kiedy zawakują kolejne urzędy biskupie. Realizacja tych postanowień została przeprowadzona tylko w odniesieniu do biskupstwa krakowskiego⁴⁹.

Dobra ziemskie, jakie posiadał Kościół w Polsce, prawdopodobnie były obciążone na rzecz księcia różnymi daninami, świadczeniami i powinnościami na równi z dobrami rycerskimi. W roku zaś 1180 zebrani na zjeździe łęczyckim zrezygnowali z prawa do zaboru ruchomych rzeczy po zmarłych biskupach, tzw. *ius spoli*, oraz ograniczyli ciężary stanu, tj. kwaterowania w dobrach kościelnych i brania podwód od ludności mieszkającej w kościelnych włościach⁵⁰. Ten akt zapoczątkował długą serię zwolnień kościelnych dóbr należących do rozmaitych instytucji od różnego rodzaju świadczeń. Zwolnień tych udzielali w XIII wieku książęta dzielnicowi na prośbę posiadaczy dóbr kościelnych. Przywileje te były bardzo liczne i doprowadziły do zaniku świadczeń wynikających z dawnego prawa książęcego⁵¹. Na skutek tego za czasów panowania Władysława Łokietka wprowadzono nadzwyczajne świadczenie pieniężne, zwane poradnym. Za czasów Kazimierza Wielkiego przekształcono je w podatek stały, pobierany w każdym roku. Ludwik Węgierski obniżył wysokość poradnego w przywileju koszyckim w 1374 r.⁵² Podatek ten miała opłacać ludność poddana z dóbr szlacheckich po 2 gr z kmiecego łana. Dobra kleru diecezjalnego uzyskały ten przywilej w 1381 r. Posiadłości zaś klasztorów położonych w Małopolsce zostały obciążone po 4 gr z łana oraz po 1 ćwiertni żyta i 2 owsa. Klasztory położone w Wielkopolsce pozostały przy dawnych obciążeniach⁵³.

⁴⁶ VolLeg t. 1 s. 369.

⁴⁷ VolLeg t. 3 s. 854, 857, t. 7 s. 819-820.

⁴⁸ VolLeg t. 7 s. 860-862.

⁴⁹ VolLeg t. 9 nr LXXVII s. 104-105.

⁵⁰ *Monumenta Poloniae Historica*. Wyd. A. Bielowski. T. 2. Lwów 1872 s. 399; KDWkpl t. 1 nr 25 s. 31-32; W. Abraham. *Zjazd łęczycki z r. 1180*. „Kwartalnik Historyczny” 3:1889 s. 385-405.

⁵¹ J. Matuszewski. *Immunitet ekonomiczny w dobrach Kościoła w Polsce do r. 1381*. Poznań 1936 s. 15-82.

⁵² Tamże s. 127-128.

⁵³ H. Karbownik. *Ciężary stanu duchownego w Polsce na rzecz państwa od r. 1381 do połowy XVII w.* Lublin 1980: s. 36-39; KDWkpl t. 3 nr 1795 s. 514.

Dwugroszowy podatek nie wystarczał na zaspokojenie kosztów prowadzonej wojny 13-letniej, stąd szlachta uchwaliła na sejmikach nadzwyczajny podatek poradny w wysokości 12 gr z kmiecego łana. Podatkiem tym były obciążone łany kmiecy w posiadłościach szlacheckich, królewskich i kościelnych⁵⁴. Od tego czasu ilekroć był nałożony podatek na ludność z dóbr szlacheckich, tylekroć była nim obciążona ludność z dóbr kościelnych. Niekiedy ten podatek zmieniał swą nazwę ze względu na przedmiot opodatkowania, np. podymne, pogłównne. Podatki te równomiernie obciążały ludność poddaną ze wszystkich posiadłości⁵⁵.

Ważną powinnością była wyprawa wojenna, do której byli zobowiązani posiadacze ziemi. Obowiązek ten określany był w przywilejach lokacyjnych, a w sposób generalny został uregulowany przez króla Kazimierza Wielkiego. Otóż dobra kościelne były uwolnione od posyłania ludzi na wojnę na tzw. pospolite ruszenie, a jedynie byli nim obciążeni wójtowie i sołtysi z włości kościelnych, o czym często przypominała szlachta zebrana na sejmikach i sejmach w latach późniejszych⁵⁶.

Z uwagi na to, że dobra kościelne były wolne od obowiązku wyprawy wojennej, w zamian za to duchowieństwo zostało zobowiązane do płacenia świadczenia pieniężnego, zwanego *subsidiūm* lub kontrybucją synodalną. Kontrybucję uchwalono na synodach prowincjonalnych lub diecezjalnych bądź za obopólną zgodą biskupa i kapituły katedralnej. Najczęściej uchwalano ją na prośbę króla lub szlachty zebranej na zjeździe lub sejmie. Podatek ten był płacony dość często, poczynając od wojny 13-letniej a kończąc na r. 1643. Przedmiotem opodatkowania były dochody beneficjalne, które zostały obliczone i oszacowane na wartość pieniężną. Podstawę opodatkowania stanowiły złota lub srebrna grzywna dochodu (48 lub 30 gr). Kontrybucję zbierali poborcy wybrani spośród osób duchownych, a zebrane pieniądze przekazywali do kasy kapitulnej, skąd były przesyłane do skarbu królewskiego⁵⁷.

Prawo kanoniczne wymagało, aby tego rodzaju podatek był uchwalany i egzekwowany za zgodą Stolicy Apostolskiej, lecz w Polsce tego rodzaju praktyka nie miała miejsca. Dopiero w 1589 r. Stolica Apostolska przypominała ten obowiązek w bulli wydanej do biskupów polskich, co w latach późniejszych było już przestrzegane⁵⁸. Sejm Czteroletni wprowadził opodatkowanie wszystkich warstw ludności oraz duchowieństwa, które zostało obciążone podatkiem zwanym wieczystą ofiarą. Szlachta płaciła ten podatek w wysokości 10%, duchowieństwo też tyle płaciło, gdy dochód wynosił od 500

⁵⁴ VolLeg t. 1 s. 186.

⁵⁵ VolLeg t. 2 s. 951-959; Karbownik, jw. s. 110-118.

⁵⁶ VolLeg t. 1 s. 5-6.

⁵⁷ A. Ohanowicz. *Ciążary państwowe duchowieństwa w Polsce w drugiej połowie XV i początkach XVI w. (1447-1530)*. W: *Studia nad historią prawa polskiego*. T. 3. Lwów 1911; Karbownik, jw. s. 128-160.

⁵⁸ *Bullarium* t. 6 cz. 1 s. 90, t. 6 cz. 2 s. 12, t. 6 cz. 5 s. 27.

do 2000 zł, a gdy dochody przewyższały tę granicę wówczas należało płacić po 20%. Niektóre zaś instytucje kościelne prowadzone przez Kościół, jak np. szkoły, szpitale, seminaria duchowne, były wolne od płacenia tego podatku⁵⁹. Ponadto biskupi na sejmie w 1772 r. wyrazili zgodę na płacenie 600 000 zł jako podatku zwanego *subsidiium*. Część tego podatku była opłacana przez duchownych posiadających większe beneficja, a część została narzucona ludności poddanej mieszkającej w dobrach kościelnych⁶⁰.

V. SĄDOWNICTWO KOŚCIELNE

Duchowieństwo, uzyskując niezależność od władzy świeckiej na początku XIII wieku, potrafiło uzyskać też przywilej na prowadzenie własnego sądownictwa. Było ono przewidziane dla osób duchownych i w niektórych sprawach dla osób świeckich. Pierwszą instancją były sądy archidiacona, drugą instancją odwoławczą sąd biskupa, a trzecią sąd metropolitalny w Gnieźnie.

Do kompetencji sądów kościelnych należały sprawy osób duchownych, które występowały w charakterze strony powodowej lub pozwanej, z wyjątkiem spraw, których przedmiotem sporu były dobra ziemskie. Wówczas tego rodzaju sprawa należała do kompetencji sądu książęcego, a po zjednoczeniu się państwa polskiego – do sądu ziemskiego. Nie podlegały sądownictwu kościelnemu sprawy dotyczące obrazy majestatu panującego, choćby sprawcą była osoba duchowna. Osoby zaś świeckie podlegały sądownictwu kościelnemu tylko w sprawach wiary lub w sprawach związanych z Kościołem (*causae spirituales et causae spiritualibus adnexae*). Do spraw mieszanych należały sprawy dziesięcin oraz stwierdzenia nieważności małżeństw. Ponadto strony zawierające umowę mogły wybrać sąd, do którego udadzą się po rozstrzygnięciu na wypadek zaistnienia sporu. Z biegiem lat prawo do wyboru sądu było coraz bardziej ograniczane, co dało się zauważyć już w XIV i XV wieku⁶¹.

Wyroki sądów kościelnych podlegały egzekucji władzy świeckiej, było to tzw. *brachium seculare*. Zakres tejsze pomocy ramienia świeckiego uległ poszerzeniu na początku XV wieku, kiedy w Polsce pojawił się husytyzm.

⁵⁹ VolLeg t. 9 nr XLVII s. 73-74; H. Karbownik. *Obciążenia stanu duchownego w Polsce na rzecz państwa od połowy XVII w. do 1795 r.* Lublin 1984 s. 240-263.

⁶⁰ VolLeg t. 8 s. 150-152, t. 9 nr 42 s. 73-74; Karbownik. *Obciążenia stanu duchownego* s. 209-235.

⁶¹ Abraham. *Organizacja Kościoła* s. 225-227; tenże. *Privilegium fori duchowieństwa w ustawodawstwie Kościoła polskiego w XIII w.* „Colectanea Theologica” Lwów XVII:1936 s. 1-16.

Jego wyznawanie zostało napiętnowane jako zbrodnia obrazy majestatu. Wyznawców husytyzmu należało ścigać. Przynależność do herezji była orzekana przez sądy kościelne (inkwizycja), a po jej stwierdzeniu odstępcą od religii katolickiej był oddawany w ręce starosty. Na mocy konstytucji sejmowej z 1563 r. cofnięto uprawnienia starostów do wykonywania wyroków sądów kościelnych⁶².

W 1578 r. sejm powołał do istnienia Trybunał Koronny jako najwyższy sąd odwoławczy. Funkcje sędziowskie pełnili deputowani szlacheccy wybrani na sejmikach w liczbie 27 oraz 6 deputatów duchownych delegowanych przez biskupów i kapituły. Deputowani duchowni byli powoływani do składu sędziowskiego, kiedy były rozpatrywane sprawy duchownych. Skład sędziowski liczył wtedy 3 sędziów szlacheckich i 3 duchownych, a przewodniczył mu duchowny, zwany prezydentem⁶³.

Z uwagi na to, że konstytucja z 1658 r. skazywała na banicję arian jako współpracujących ze Szwedami w czasie najazdu, pozostawanie więc w kraju groziło im śmiercią lub utratą majątku. Stąd wiele spraw związanych z wyznawaniem arianizmu trafiało do Trybunału Koronnego, który zaprowadził specjalny rejestr ariański spraw rozpatrywanych w sądzie. W roku zaś 1685 do rejestru były wpisywane sprawy związane z odejściem od katolicyzmu, co już w 1668 r. było uznane za przestępstwo apostazji⁶⁴.

Dodać tutaj trzeba, iż ludność poddana z włości kościelnych była sądzona w sprawach świeckich przez sołtysa lub wójta z danej miejscowości, którzy reprezentowali swego posiadacza dóbr. Gdy sołtysa lub wójta usunął z ziemi posiadacz dóbr, wówczas on powoływał sąd do rozpatrywania spraw ludności wiejskiej. Miasta kościelne miały własne sądownictwo, podobnie jak w miastach szlacheckich lub królewskich⁶⁵.

VI. SZKOLNICTWO KOŚCIELNE

Wewnętrzną funkcją państwa była troska o szkolnictwo i oświatę ludności, a ponieważ państwo nie interesowało się tymi sprawami, więc to zadanie przejął Kościół. Toteż dość wcześnie przystąpił on do zakładania uniwersy-

⁶² W. Wójcik. *Problem pomocy świeckiej dla Kościoła polskiego na tle sytuacji wewnętrznej*. „Prawo Kanoniczne” 1/2:1960 nr 3, s. 35-70; tenże. *Udzielanie pomocy monarszej Kościołowi w Polsce średniowiecznej*. „Prawo Kanoniczne” 1/2:1960 nr 3, s. 71-86.

⁶³ VolLeg t. 2 s. 962-966; H. Karbownik. *Deputaci duchowni na trybunałach koronnym i litewskim*. W: *Kościół i prawo*. T. 10. Lublin 1992 s. 185-202.

⁶⁴ VolLeg t. 4 s. 515, 829.

⁶⁵ *Historia państwa i prawa Polski do roku 1795*. T. 2: *Od połowy XV w. do r. 1795*. Pod red. J. Bardacha. Warszawa 1957 s. 160 (skrót – HPPP).

tetów we Włoszech, Francji, Niemczech i Czechach. Staraniem króla Kazimierza Wielkiego został też erygowany przez papieża Urbana V uniwersytet w Krakowie w 1364 r. Kiedy zaś podupadł, został ponownie reaktywowany w 1400 r.⁶⁶ Dzięki temu nabył osobowość prawną, autonomię w zakresie swej działalności, ale w pewnym zakresie podlegał hierarchii kościelnej w Polsce, która niekiedy zajmowała się sprawą przeprowadzenia reform Akademii Krakowskiej⁶⁷.

Dzięki staraniom księży jezuitów⁶⁸ Stolica Apostolska erygowała uniwersytet w Wilnie w 1579 r. Kolejną akademię założono w Zamościu w 1594 r., która była przeznaczona do kształcenia młodzieży szlacheckiej⁶⁹. W drugiej połowie XVII wieku jezuita założyli wyższą szkołę we Lwowie, tzw. Akademię⁷⁰.

Szkoły średnie zaczęły powstawać w Polsce od XVI wieku. Pierwsza z nich została założona przez Lubrańskiego w 1519 r. w Poznaniu. Szkoły te, zwane inaczej gimnazjami, najczęściej były tworzone w miastach. Często były one prowadzone przez katolików, ale zdarzały się także gimnazja protestanckie. Niezależnie od istnienia tychże szkół średnich również jezuita zakładali własne kolegia prowadzone na poziomie szkół średnich. Także Uniwersytet Jagielloński powołał własną szkołę średnią pod nazwą Kolegium Nowodworskiego, które przygotowywało młodzież do studiów wyższych⁷¹. Szkolnictwo średnie było szkolnictwem prywatnym i władze państwowe nie ingerowały w ich życie, dopiero opieka państwowa ogarnęła je po utworzeniu Komisji Edukacji Narodowej w 1775 r.⁷²

Szkoły elementarne, zwane inaczej parafialnymi, działały w okresie Polski przedrozbiorowej niemal przy każdej parafii. Szkołą kierował proboszcz parafii, on był zobowiązany do jej utrzymania, a za jej działalność proboszcz odpowiadał przed biskupem lub jego delegatem w czasie wizytacji parafii⁷³. Od XVII wieku szkoły parafialne zaczęły upadać, dopiero w pewnym zakresie zaopiekowała się nimi Komisja Edukacji Narodowej⁷⁴.

⁶⁶ *Codex diplomaticus Universitatis Studii Generalis Cracoviensis*. Ed. D. Żegota. T. 1. Cracoviae 1884 nr 3 s. 6-7, nr 15 s. 24-25, nr 16 s. 25-29; K. Morawski. *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego*. T. 1. Kraków 1900 s. 3-112.

⁶⁷ *Decretales* t. 3 s. 82; Uchwała synodu prowincjonalnego z r. 1542.

⁶⁸ *Decretales* t. 3 s. 57-60.

⁶⁹ *Decretales* t. 3 s. 60-62.

⁷⁰ S. Staszyński, L. Finkiel. *Historia Uniwersytetu Lwowskiego*. Lwów 1894 s. 19-44.

⁷¹ *Decretales* t. 3 s. 57; Nowacki. *Archidiecezja poznańska* s. 678-702.

⁷² *Decretales* t. 3 s. 73.

⁷³ *Decretales* t. 3 s. 74-81; A. Karbowski. *Szkoły parafialne w Polsce w XIII i XIV w.*

Kraków 1896.

⁷⁴ *VolLeg* t. 8 s. 266.

VII. OPIEKA SPOŁECZNA

Opieka społeczna również tak jak szkolnictwo należała do wewnętrznej funkcji państwa, lecz jej prowadzeniem zajmował się Kościół w ramach posiadanej wolności do społecznego działania. Na tym polu wyrosło na ziemiach polskich wiele klasztorów, których głównym celem było prowadzenie szpitali dla ludzi chorych, inwalidów, starców, opuszczonych dzieci i dla wszystkich innych niezdolnych do pracy na własne utrzymanie. Tego rodzaju wyspecjalizowane szpitale działały w Krakowie⁷⁵, Sandomierzu⁷⁶, Wrocławiu⁷⁷ i innych miastach.

Prócz szpitali klasztornych istniały też szpitale zwane prepozyturami... Były one erygowane przez biskupa, posiadały osobowość prawną, własny majątek oraz proboszcza szpitalnego, który kierował tą instytucją i troszczył się o wszystkie sprawy dotyczące szpitala i chorych⁷⁸. Na szczeblu najniższym były szpitale parafialne. Nie wymagały one erygowania, nie posiadały osobowości prawnej, ale posiadały niewielki własny majątek w ramach majątku parafii. Szpitalem parafialnym kierował proboszcz na sposób agendy duszpasterskiej. W XVI wieku istniały one niemal przy każdej wiejskiej parafii, od XVII wieku poczęły zanikać⁷⁹.

Inną formą działalności społecznej Kościoła w Polsce było zakładanie i prowadzenie bezprocentowych kas pożyczkowych. Były one erygowane przez biskupów, w przypadkach kiedy miały działać w ramach instytucji kościelnej. Posiadały osobowość prawną, udzielały osobom ubogim bezprocentowych pożyczek według zasad określonych w statucie. Zwano je inaczej „górami pobożności” – *montes pietatis*. Działały w dużych miastach: w Wilnie i Krakowie – założone przez ks. Piotra Skargę⁸⁰, w Rzeszowie i Poznaniu oraz w innych mniejszych miasteczkach⁸¹.

⁷⁵ L. Wachholtz, *Szpitale krakowskie 1220-1920*. T. 1. Kraków 1921 s. 21-22.

⁷⁶ K. Antosiewicz, *Zakon Świętego Ducha de Saxia w Polsce średniowiecznej*. „Nasza Przyszłość” 23:1966 s. 165-198.

⁷⁷ *Decretales* t. 2 s. 324: Uchwały synodu gnieźnieńskiego z r. 1720 dotyczące szpitala joaninitów w Gnieźnie i bożogrobców w Miechowie.

⁷⁸ Z. Góralski, *Opieka społeczna i szpitalnictwo w dawnej Polsce na przykładzie lubelszczyzny*. „Zeszyty historyczne Uniwersytetu Warszawskiego” 1963 z. 3.

⁷⁹ *Decretales* t. 2 s. 326-327: Postanowienia synodów dotyczące zarządu szpitalami parafialnymi: K. Dola, *Opieka społeczna Kościoła*. W: *Historia Kościoła* T. 1 cz. 2 s. 504-506.

⁸⁰ Dola, jw. s. 506.

⁸¹ Tamże.

VIII. MAŁŻEŃSTWO I RODZINA POD OCHRONĄ PRAWA KANONICZNEGO

Małżeństwa były zawierane w X i XI wieku według prawa zwyczajowego, pogańskiego⁸². Dopiero w 1197 r. legat papieski Piotr z Kapui wydał nakaz zawierania małżeństw w obliczu Kościoła (*in facie Ecclesiae*). Polegało ono na wzajemnym wyrażeniu zgody na małżeństwo wobec proboszcza i świadków. Postanowienie niniejsze zostało powtórzone w 1297 r. przez legata Filipa z Fermo na synodzie w Budzie⁸³. Ustawodawstwo Kościoła partykularnego w Polsce pochodzące z lat późniejszych nic nie wspomina na ten temat, prawdopodobnie nie było już takiej potrzeby.

Warunki zawierania małżeństw bliżej precyzowały synody odprawiane w Polsce w XIII wieku. Otóż synod wrocławski z 1248 r. określił formę zawarcia małżeństwa, które mogło być ważne tylko przy udziale duchownego⁸⁴. Sobór Laterański IV z 1215 r. nakazał głoszenie zapowiedzi w trzy następujące po sobie niedziele⁸⁵. Kościół wprowadził przeszkody unieważniające małżeństwo lub wzbraniające zawarcie związku. Wymienił je w liczbie kilkunastu Sobór Trydencki. Zreasumował również dotychczasowe przepisy odnoszące się do małżeństwa, wprowadzając zasadę, iż małżeństwo winno być zawierane w parafii miejsca zamieszkania narzeczonej⁸⁶. Małżeństwo zawarte według formy kościelnej było nierozzerwalne; strony mogły uzyskać tylko separację, o której orzekał sąd kościelny. Stwierdzenie zaś nieważności małżeństwa mogło być przeprowadzone jedynie w sądzie kościelnym⁸⁷.

Zgodnie z przepisami prawa kanonicznego i prawa polskiego dzieci urodzone w małżeństwie były dziećmi prawymi, natomiast te, które urodziły się poza małżeństwem, były dziećmi nieprawymi. Były one upośledzone pod względem prawnym w stosunku do dzieci prawych. Równouprawnienie mogły one uzyskać przez tzw. legitymację. Dzieci podlegały władzy ojca, on w imieniu dziecka dawał zgodę na zawarcie związku małżeńskiego⁸⁸.

Osoby zmarłe wyznania katolickiego były grzebane na miejscowym cmentarzu znajdującym się obok kościoła parafialnego. Zarząd cmentarza należał do parafii katolickiej. Inne wyznania posiadały także swe cmentarze.

⁸² W. Abraham. *Zawarcie małżeństwa w pierwotnym prawie polskim*. Lwów 1925. HPPP t. 1 s. 78-79.

⁸³ Hube, jw. s. 105; *Statuty Mikołaja Trąby* s. 84-85.

⁸⁴ Hube, jw. s. 45.

⁸⁵ Mansi vol. 22 art. LI s. 203.

⁸⁶ *Sacrosancta oecumenici et generalis concilii tridentini canones et decreta*. Romae 1858: *De reformatione* cap. 1-10.

⁸⁷ Tamże sess. 24, can. 8.

⁸⁸ HPPP t. 1 s. 493, t. 2 s. 166-168.

Cmentarze katolickie posiadały immunitet nienaruszalności równający się z immunitetem świątyń⁸⁹.

IX. OCHRONA RELIGII KATOLICKIEJ

Religia katolicka była uznawana w Polsce jako religia panująca, stąd jej ochrona przez władze państwowe. Ta ochrona polegała na tym, że monarcha wydawał edykty grożące karami za odstępstwo od religii katolickiej. Pierwszym tego rodzaju aktem prawnym był edykt wieluński z 1424 r., który napiętnował husytyzm jako obrazę majestatu⁹⁰. W dobie zaś szerzenia się protestantyzmu monarcha zabraniał młodzieży wyjazdów na studia zagraniczne, obawiając się importowania do kraju nowinek religijnych⁹¹. Mimo że postanowienia konfederacji warszawskiej z 1573 r. dotyczące zrównania trzech wyznań: protestanckiego, kalwińskiego i ariańskiego, zostały włączone do artykułów henrykowskich, to jednak nie weszły one w życie, a religia katolicka pozostała nadal religią panującą⁹².

W XVII wieku, kiedy nadszedł czas restauracji katolicyzmu w Polsce, monarchowie polscy bardziej zdecydowanie popierali katolicyzm, a ograniczali uprawnienia innych wyznań, np. konstytucja z 1632 r. zabraniała innowiercom budowania nowych zborów w miastach królewskich oraz odprawiania publicznych nabożeństw. Późniejsza konstytucja z 1733 r. pozbawiała innowierców prawa do kandydowania na posła do sejmu i na deputata do Trybunału Koronnego. Równouprawnienie uzyskali dysydenci dopiero w 1768 r., lecz już w 1773 r. utracili prawo do sprawowania godności senatorskiej i urzędów ministerialnych. Jedynie został im umożliwiony dostęp do niższych urzędów. Konstytucja 3 Maja określiła sytuację religii katolickiej jako panującej, jednak nadal była napiętnowana apostazją⁹³.

Kościół unicki w Polsce, choć uznawany przez władze państwowe, to jednak nie był popierany na równi z Kościołem katolickim. Otóż na ziemiach Rzeczypospolitej mieszkało wiele osób wyznania prawosławnego. Ich metropolita rezydował w Kijowie i było mu podporządkowanych 6 biskupstw. Kościół prawosławny był podporządkowany królowi polskiemu. Król mianował biskupów, wydawał dla cerkwi zarządzenia i sprawował najwyższe sądownictwo. Cerkiew posiadała zatem ograniczoną tolerancję. W 1596 r. została dokonana unia w Brześciu, na mocy której Kościół prawosła-

⁸⁹ *Decretales* t. 2 s. 513.

⁹⁰ *VolLeg* t. 1 s. 86; *HPPP* t. 1 s. 485, 521.

⁹¹ *CIP* t. 3 s. 234, 237, 263; t. 4 s. 1, 9; *VolLeg* t. 1 s. 569.

⁹² W. Zakrzewski. *Powstanie i rozwój reformacji w Polsce 1520-1572*. Lipsk 1872.

⁹³ *VolLeg* t. 6 s. 253, t. 7 s. 2-3, 29, 201, 570-594, t. 8 s. 60.

wny zjednał się z Kościołem katolickim w Polsce uznając zwierzchność Stolicy Apostolskiej, zachowując własną liturgię, komunię św. pod dwiema postaciami i prawo do zawierania związków małżeńskich przez duchownych. Przeciw unii zrodziła się opozycja, która sprowadziła wojny kozackie. Utworzony został Kościół dyzunicki. Dopiero na przełomie XVII i XVIII wieku przystąpiły do unii prawosławne diecezje: w Przemyślu, we Lwowie i Łucku, oraz inne diecezje, które przyjęły ją w latach wcześniejszych, jak w Chełmie, Kijowie, Pińsku, Połocku i Włodzimierzu. Przy prawosławiu pozostało tylko biskupstwo białoruskie w Mohylewie. Mimo obietnic uczynionych przez szlachtę na sejmie w r... biskupi unicy nie otrzymali godności senatorskich i urzędów, jakie posiadali biskupi katolicy. Dopiero Sejm Czteroletni konstytucją z 1790 r. przyznał metropolie kijowskiemu miejsce w senacie. Jedynie niższe duchowieństwo unickie było zrównane z duchowieństwem katolickim w obciążeniach na rzecz państwa⁹⁴.

X. ŚWIADCZENIA NA RZECZ STOLICY APOSTOLSKIEJ

Najstarszym świadczeniem płaconym przez Kościół w Polsce było świętopietrze. Było ono opłacane prawdopodobnie od czasu oddania w opiekę Stolicy Apostolskiej państwa polskiego. Aktu tego dokonał książę Mieszko I około roku 985-992. Początkowo opłacał świętopietrze sam panujący ze wszystkich ziem należących do Polski, uiszczając określoną sumę każdego roku. Na skutek udzielonego zezwolenia przez papieża na koronację Bolesława Śmiałego, świętopietrze zostało przerzucone na ludność i było pobierane od liczby dymów. Od roku zaś 1318 było uiszczane w formie pogłównego – od osoby. Ta zmiana była wprowadzana z okazji zezwolenia na koronację Władysława Łokietka, a jednocześnie przyczyniła się do podwyższenia wpływów z omawianego świadczenia. Pobieranie tegoż podatku zamarło w XVI wieku⁹⁵.

Kolejnym świadczeniem opłacanym przez polskie duchowieństwo, mającym charakter nadzwyczajny, była dziesięcina papieska. Uchwalana była na soborach i nakładana na duchowieństwo diecezjalne i zakonne mające posiadłości ziemskie. Przedmiotem opodatkowania były uzyskiwane dochody

⁹⁴ HPPP t. 2 s. 273-274; VolLeg t. 9 nr 92 s. 176; Ataman. *Geneza i zawarcie unii brzeskiej* s. 261-309; T. Śliwa. *Kościół prawosławny w Rzeczypospolitej w latach 1596-1696*. W: *Historia Kościoła* t. 1 cz. 2 s. 309-323; tenże. *Sytuacja prawno-polityczna Cerkwi grecko-katolickiej i jej organizacja do 1795 r.* W: *Historia Kościoła* t. 2 cz. 1 s. 105-116.

⁹⁵ Abraham. *Organizacja Kościoła* s. 201-204; T. Gromnicki. *Świętopietrze w Polsce*. Kraków 1908; J. Dudziak. *Dziesięcina papieska w Polsce średniowiecznej. Studium historycznoprawne*. Lublin 1971 s. 290.

z kościelnego beneficjum. Były one wszystkie zarejestrowane, następnie oszacowane na wartość pieniężną i opodatkowane w wysokości dziesiątej części. Podatek ten był nakładany jeden raz lub kilka razy. Początkowo Stolica Apostolska zebrane kwoty przeznaczała na prowadzenie wojen krzyżowych, a potem na wojnę z albigensami, husytami, z Litwą pogańską i z Turcją. W Polsce podatek ten był egzekwowany co pewien czas od początku XIII do połowy XV wieku⁹⁶.

Annaty były płacone przez wyższe i zamożne duchowieństwo, tzn. przez biskupów, opatów i prałatów posiadających bogate beneficja. Świadczenie to polegało na tym, że biskup, po objęciu nowej diecezji, był zobowiązany do uiszczenia na rzecz Stolicy Apostolskiej jednorazowej opłaty w wysokości rocznych dochodów, jakie przychodziły z danego beneficjum. Zatem każde beneficjum biskupie posiadało taksę, w której dochody były wyliczone i wyrażone w formie pieniężnej i według tej taksy należało uiszczać annaty. Opłaty annat były częste, ponieważ biskupi polscy posiadali prawo zamiany diecezji⁹⁷.

Od roku 1300 weszło w zwyczaj obchodzenie jubileuszy. Przy tej okazji, aby zyskać odpust zupełny, należało spełnić określone warunki, niekiedy prócz odprawienia sakramentu pokuty i przyjęcia komunii św. należało uiszczyć ofiarę pieniężną. Były one składane przez wiernych na cele oznaczone przez Stolicę Apostolską i do niej były kierowane jako ofiary⁹⁸.

Do Stolicy Apostolskiej były też przesyłane opłaty za spełnioną czynność administracyjną, jak np. opłata za dyspensę, uzyskanie indultu. Miały one jednak charakter opłat, nie zaś świadczenia⁹⁹.

XI. ZALECENIA KIEROWANE PRZEZ STOLICĘ APOSTOLSKĄ

Zalecenia, jakie były kierowane przez Stolicę Apostolską do Polski, zawierały różną treść i były przesyłane w rozmaity sposób. W pierwszych

⁹⁶ VMPL t. 1 nr 358 s. 228-262

⁹⁷ Z. Chodyński. *Annaty*. W: *Encyklopedia Kościelna*. Pod red. M. Nowodworskiego. T. 1. Warszawa 1871 s. 251; J. Dudziak. *U źródeł tworzenia się annat papieskich*. „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 10:1963 z. 4 s. 27-43; tenże. *Annaty papieskie w świetle narastających przepisów prawnych ze szczególnym uwzględnieniem Polski*. RTK 12:1965 z. 5, s. 103-130; tenże. *Rozwój historyczny świadczeń annatowych w Polsce*. RTK 13:1966 z. 5 s. 29-55; Tenże. *Platnicy i płatności annat papieskich w Polsce*. RTK 14:1967 z. 5 s. 61-97.

⁹⁸ H. Rybus. *Królewicz kardynał Fryderyk Jagiellończyk*. „Studia Historica Ecclesiastica” T. 2. Warszawa 1935 s. 154-163.

⁹⁹ Ks. J. Dudziak. *Dziesięcina papieska w Polsce średniowiecznej. Studium historyczno-prawne*. Lublin 1974 s. 21; J. Ptaśnik. *Kolektorzy kamery apostolskiej w Polsce Piastowskiej*. Kraków 1907 s. 7-18.

wiekach po przyjęciu chrześcijaństwa przekazywano je za pośrednictwem legatów papieskich, którzy to zadanie spełniali na tzw. synodach legackich. Najczęściej do ich zadań należało wprowadzenie zasad prawa kanonicznego, reformy gregoriańskiej oraz sprawy dyscyplinarne. Wiele mówią o tym postanowienia synodów legackich z lat 1248 i 1267. Niekiedy legat godził skłóconych książąt, jak np. legat Gwidon na synodzie w 1148 r.¹⁰⁰

Od połowy XVI wieku stale rezydował w Polsce nuncjusz Stolicy Apostolskiej i ona za jego pośrednictwem kierowała swe postulatory i czuwała nad sytuacją Kościoła w Polsce. Wielu nuncjuszy odegrało doniosłą rolę w czasie reformacji, jak np. Lippomano czy też Commendoni, dzięki któremu zostały przyjęte uchwały Soboru Trydenckiego na sejmie w Parczewie. Dodać trzeba, iż ustanowienie nuncjatury w Polsce odbyło się za zgodą królewską. Urząd ten był zawsze obsadzany przez Stolicę Apostolską aż do upadku Rzeczypospolitej¹⁰¹.

Prócz legatów i nuncjuszy w r. 1589 papież skierował do biskupów polskich specjalną bullę zawierającą zalecenia dla episkopatu polskiego¹⁰². W bulli tej papież, zatwierdzając uchwały synodu prowincjonalnego z 1589 r., wyraził życzenia. Jednym z nich był postulat, aby na króla Polski był zawsze wybierany katolik pozostający w jedności z Kościołem. Arcybiskup gnieźnieński posiadający przywilej ogłaszania wybranego króla na elekcji, winien wstrzymać się od tej czynności, gdyby elekt budził wątpliwości w sprawach przynależności do Kościoła katolickiego. Celem uniknięcia sporów i groźby wewnętrznej wojny żaden biskup nie może ogłaszać i koronować drugiego kandydata na króla pod groźbą kary suspensy i utraty beneficjum, a sama czynność winna być potraktowana jako nieważna.

Innym zaleceniem skierowanym do biskupów a zawartym we wspomnianej bulli była sprawa obsadzania urzędów biskupich. Papież podkreślał, iż biskupi promowani przez króla na wakujące biskupstwa, najpierw winni w sposób bezpośredni lub pośredni otrzymać nominację od Stolicy Apostolskiej. Szlachta zaś, która zwalcza uprawnienia Stolicy Apostolskiej lub prawo do pobierania dziesięcin, winna być pozbawiona piastowanych urzędów. Dalsza część bulli była poświęcona sprawie pobierania kontrybucji synodalnej od duchowieństwa, która winna być uchwalana za zgodą Stolicy Apostolskiej i pobierana przez duchownych kolektorów. Ci poborcy winni zbierać także podatki nałożone na ludność poddaną z dóbr kościelnych. Te sprawy poruszone w bulli były wówczas aktualne, a zalecenia papieskie wskazywały na ich rozwiązanie.

¹⁰⁰ *Wiadomości o legatach i nuncjuszach apostolskich w dawnej Polsce*. Wyd. P. Fabisz. Ostrów 1864 s. 17-128.

¹⁰¹ Tamże s. 128-338; *Historia Kościoła* t. 1 cz. 1 s. 149-151, 275-277; t. 1 cz. 2 s. 242-246, 77-80.

¹⁰² *Bullarium* t. 6 s. 90-91.

ZAKOŃCZENIE

Kościół w Polsce od początku swego istnienia był ściśle związany z władzą państwową, a nawet do początku XIII wieku był tej władzy podporządkowany, był Kościołem państwowym. Dopiero od początku XIII wieku uzyskał niezależność, a sprawy wspólne dotyczące Kościoła i państwa były rozwiązywane na zasadzie porozumienia. Kościół posiadał własną autonomię, wspierał władzę państwową, w innych zaś sprawach państwo chroniło religię katolicką i ją popierało nawet za cenę ograniczania uprawnień innych wyznań. Na sytuację prawną Kościoła w Polsce miały wpływ pewne wydarzenia, jak np. oddanie Polski w opiekę Stolicy Apostolskiej, płacenie przez Polskę świętopietrza, utworzenie administracji kościelnej przez panujących i obsada stanowisk kościelnych, uposażenie instytucji kościelnych przez władze państwowe, obdarowanie ich przywilejem skarbowym i udzielenie duchowieństwu immunitetu sądowego. Kościół zaś odwzajemniał się szerzeniem oświaty i zapewnieniem ludziom najbiedniejszym opieki społecznej oraz wychowywaniem społeczeństwa przez wprowadzanie przepisów prawa kanonicznego.